

בין החום לירוק: נאציזם, שואה, אקולוגיה

בעז נוימן

החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב

במהלך שנות התשעים של המאה העשרים הפציע תחום מחקר חדש ומפתיע שטווה קשרים בין התנועה הנאצית לבין התנועה הירוקה. היסטוריונים ביקשו לבחון אם במפלגה, בתנועה ובמשטר הנאציים היו אלמנטים ירוקים. אחת ממבשרי תחום מחקר זה היא ההיסטוריונית אנה ברמול. בספרה דם ואדמה: ריכרד ואלטר דארה ו"המפלגה הירוקה" של היטלר (Bramwell 1985) טענה ברמול כי אפשר לזהות בתוך התנועה הנאצית מעין "אגף ירוק" שכלל "נאצים ירוקים", כהגדרתה. ברמול התמקדה בדארה, שר המזון והחקלאות בממשלת היטלר, ובראיית העולם שבמרכזה עקרונות הדם והאדמה, שלפיהם אדם מוגדר לפי תורשה ולפי קשריו למולדת. דארה, לפי ברמול, עמד בראש האגף הירוק במפלגה הנאצית, שהשפיע על דמויות מרכזיות כמו אדולף היטלר והיינריך הימלר. היא מעניקה לדארה את הכינוי "ירוק" משום שקידם בתקופת הרייך השלישי חקלאות אורגנית שהתבססה, בין היתר, על העדפה עקרונית של שימוש במחרשות על פני כלים מכניים במסגרת של חוות קטנות, וכמו כן חקר בעניין את סכנות בליית הקרקע (שם, 171–180). ספרה של ברמול הקדים גל של מחקרים שעסקו בנושא. אחד הבולטים שבהם היה הספר עד כמה ירוקים היו הנאצים? טבע, סביבה ואומה (Brüggemeier et al. 2005). מכותרת הספר מובן שהעורכים אינם מטילים ספק בטענה שהנאצים היו ירוקים אלא רק שואלים באיזו מידה היו כאלה.

בפרק הראשון של מאמר זה אדון בסוגיית הקשר האפשרי בין התנועה הנאצית לתנועה הירוקה. אבחן אם אפשר לראות בשואה לא רק פרויקט אידיאולוגי, פוליטי, חברתי-כלכלי, אתני וגזעי, אלא גם פרויקט אקולוגי — כאשר אקולוגיה מובנת כאופן רחב הן כראיית עולם והן כפרקטיקה, על סמך הגדרת המושג במאה התשע-עשרה. בפרק השני אבדוק אם ניתן לראות באקולוגיה פרדיגמה ומתודולוגיה שבאמצעותן אפשר לקדם את חקר השואה. הפרק השלישי מציג את האפשרות לראות בשואה אקו-סייד (ecocide) — רצח של עולם. לאור דיון זה אבקש להציג

בפרק הרביעי והאחרון את הקשר בין תופעת הנאציזם בכלל והשואה בפרט לבין הדיסציפלינה האקולוגית. את זו האחרונה אני מבין ככלל הידע והפרקטיקה המתייחסים לסביבה.

נאציזם והתנועה הירוקה

ביולי 1935 חוקקה ממשלת גרמניה בראשותו של היטלר את "חוק הרייך להגנת הטבע" (Reichsministerium des Innern 1935). בניגוד לחוקים דומים בעבר, היה זה חוק פדרלי ולא חוק מקומי או תקנה מקומית. החוק היה חסר תקדים בהיקף התחומים שטיפל בהם, ומטרתו העיקרית הייתה "הגנה על טבע המולדת וטיפול בו". על פי הגדרת החוק כלל "טבע המולדת", בין היתר, חיות בר וחיות מוגנות, "אנדרטאות טבע" – היינו, תופעות טבעיות ייחודיות או יוצאות דופן בעלות משמעות אסתטית או היסטורית-תרבותית – וסביבתן, שמורות טבע ופיסות טבע אחרות בשטחים פתוחים. בבואו להגן על טבע המולדת עמדו לנגד עיני המחוקק יופיו של הטבע הגרמני, ייחודו וכן חשיבותו המדעית. החוק אסר הרחקה של אנדרטאות טבע בלא אישור וכן הרס או שינוי של אנדרטאות טבע ושל אזורי טבע מוגנים.

חוק הרייך להגנת הטבע גם קבע את נוהלי הגדרתן של שמורות טבע. החוק נתן בידו המדינה זכות להפקיע שטחים הנדרשים למטרה זו, וקבע כי העתידים להיפגע ממנו, למשל במקרה של החרמת שטח או שלילת זכות כלשהי, אינם זכאים לסעד משפטי. לצורך יישום החוק הוקם "משרד הרייך להגנה על הטבע". טווח העונשים שנקבעו לעבריינים החל בקנס והסתיים בשתי שנות מאסר. ראוי לציין כי לחקיקה דומה הגיעה בריטניה רק לאחר מלחמת העולם השנייה וצרפת רק בשנות השישים (Closmann 2005, 21–22).

חוק הרייך להגנת הטבע היה רק אחד משיאי החקיקה הנאצית הירוקה. ראויים לציון חוקים ותקנות נוספים שעניינם, למשל, הגנה על בעלי חיים ועל יערות, וכן ניסיונות לחקיקה פדרלית למניעת זיהום אוויר ועוד. בין היתר, הנאצים אסרו שחיטה של בעלי חיים בלא הרדמה והטילו הגבלות על ציד ועל ניסויים בבעלי חיים, וכן קידמו תוכניות ללימוד ולהכשרה בענייני הגנה על החי (Sax 2000, 110–123, 175–182). בחוק להגנה על החי מ-24 בנובמבר 1933 נאסרו פעולות כדוגמת שחרור חיות מאולפות לחופשי באזורי בר, ניצול חיות לצורך מופעי בידור, שימוש בכיסוי עיניים לסוסים, קרבות תרנגולים וקרבות שוורים, קיצוץ זנבות כלבים ואוזניהם. החוק קבע מפורשות כי יש להגן על החיות לא לטובת האדם אלא "לטובת החיות עצמן" (שם, 111, 113). ב-14 בינואר 1936 נחקק חוק שעניינו שחיטה והחזקה של דגים וחיות אחרות בעלות דם קר ולפיו מותר להרוג לובסטרים וסרטנים אחרים אך ורק באמצעות הכנסתם למים שרתחו מבעוד מועד. מטרת המחוקק הייתה למנוע מוות אכזרי ולהבטיח מוות מהיר ונטול סבל ככל האפשר (שם, 114).

האומנם היו הנאצים ירוקים? בראש ובראשונה עלינו לבחון את ההקשר ההיסטורי שבו פעלו. על פי המושגים בני זמננו התשובה תהיה שלילית. עד שנות השישים והשבעים של המאה העשרים רעיונות ירוקים כמעט לא נחשבו או השפיעו, וקל וחומר שלא גברו על

אינטרסים פוליטיים, חברתיים וכלכליים. הצמיחה הכלכלית במערב מסוף מלחמת העולם השנייה ועד מחצית שנות השבעים יצרה את הבסיס לגיבושם של הרעיונות הירוקים לכלל אג'נדה אפקטיבית. שינוי זה התחולל על רקע הערעור החברתי על סמכותן של המדינה והממסד, עליית התנועה לזכויות האדם והאזרח, הגל השני של התנועה הפמיניסטית ועוד. רק בשנות השישים של המאה העשרים הפך "כדור הארץ" לחלק מאג'נדה פוליטית, חברתית וכלכלית. רק אז גם צמחו תנועות, ארגונים ומפלגות ירוקות של ממש, היינו, כאלה שהכפיפו אינטרסים פוליטיים, חברתיים וכלכליים לאינטרסים ירוקים, ורק אז התפתחו תפיסות אוניברסליות וגלובליות של טבע וסביבה. ב-1969, למשל, נוסד ארגון ידידי כדור הארץ בארצות הברית. ב-1971 הוקם ארגון גרינפיס. המפלגה הירוקה הראשונה בהיסטוריה הייתה מפלגת הערכים הניו-זילנדית, שהוקמה ב-1972 בעקבות יוזמות מקומיות של אזרחים (McNeill 2000, 325–356; Sutton 2004, 41–50).

במילים אחרות, בהקשר ההיסטורי של המאה העשרים הנאצים לא היו ירוקים וגם לא היו יכולים להיות כאלה מן הסיבה הפשוטה שעדיין לא הייתה פוליטיקה מהסוג הזה, היינו, פוליטיקה המעדיפה את טובת הטבע והסביבה על פני אינטרסים כלכליים ואחרים. הטענה כי הנאצים היו ירוקים היא אפוא אנכרוניסטית במקרה הטוב, וטעות מרה במקרה הרע. כמעט מיותר לציין שאין אנו מוצאים לא במצע המפלגה הנאצית, לא במיין קאמפף ולא בשום טקסט נאצי פרוגרמטי אחר את מה שנכנה היום אג'נדה ירוקה. הנאצים בסופו של דבר תמיד היו גזענים ומיליטריסטים יותר מאשר ירוקים.

ועם זאת, איננו יכולים לפתור את הסוגיה במסקנה שהנאצים לא היו ירוקים מכול וכול. שהרי חקיקה וגם פרקטיקה שנכנה היום ירוקה היו גם היו. כאמור, ייתכן שתהא זו טעות לשפוט תופעה שהתרחשה במחצית הראשונה של המאה העשרים במושגי המחצית השנייה שלה. מהלך כזה ילקה באנכרוניזם. ואולם, מכאן והלאה עלינו להיות רגישים להקשר ההיסטורי. לפיכך אפשר לקבוע כי הנאצים לא היו ירוקים במושגי האג'נדה הירוקה של השליש האחרון של המאה העשרים, אבל ייתכן שאכן היו כאלה במושגי המחצית הראשונה של המאה העשרים. במידה מסוימת החקיקה והפרקטיקה הנאציות אכן היו "ירוקות", אך האם הנאצים ראויים אפוא לתואר "ירוקים"? בשלב זה אציין כי מעתה ייכתב המונח "ירוק" במירכאות כדי להימנע מאנכרוניזם, וכדי להדגיש שמדובר בהקשר ההיסטורי של שנות העשרים, השלושים והארבעים של המאה העשרים. אם כן, אפשרות אחת היא להבין את החקיקה ואת הפרקטיקה ה"ירוקות" הנאציות כתופעות שאינן קשורות ל"רעיונות ירוקים". לאמתו של דבר, מראשית המאה העשרים ניסו רבים בגרמניה — פרטים, קבוצות לחץ ואגודות של שוחרי סביבה — לקדם חקיקה כדוגמת זו שהיו הנאצים עתידים לחוקק. כזה היה למשל האיגוד הגרמני להגנה על הטבע והמולדת שהוקם ב-1904 (Williams 2007, 223–229). כמו כן נרשמו הצלחות מקומיות כאלה ואחרות. ואולם, כולם כאחד נכשלו בניסיון לחקיקה פדרלית. מפח הנפש הגדול ביותר נגרם לשוחרי הסביבה בתקופת רפובליקת ויימאר, שהייתה במידה רבה אימפוטנטית מבחינה פוליטית. כינונו של הרייך השלישי היווה אפוא הזדמנות פז לקידום חקיקה "ירוקה"

ברמה הפדרלית. ואולם חקיקה זו התאפשרה לאו דווקא מכיוון שהמשטר הנאצי היה בעל ראיית עולם "ירוקה" אלא מפני שהיה דיקטטורה. במשטרים דיקטטוריים קל הרבה יותר לקדם הליכי קבלת החלטות וחקיקה לעומת משטרים פרלמנטריים-ליברליים כדוגמת רפובליקת ויימאר. מכאן שאפשר לראות את הקשר בין התנועה ה"ירוקה" הגרמנית לבין המשטר הנאצי כפועל יוצא של אופורטוניזם מצד הראשונים. הנאצים, לפי הסבר זה, לא היו "ירוקים", הם היו טוטליטריים!

ואולם, אלמלא שיתוף הפעולה של הממשלה והממסד הנאציים חקיקה "ירוקה" לא הייתה יוצאת לפועל. בנקודה זו אפשר לטעון כי הנאצים מצדם קידמו חקיקה שכזו לאו דווקא בגלל העניין שלהם באג'נדה ה"ירוקה" אלא, למשל, לצורכי תעמולה בלבד. חקיקה מסוג זה הייתה אחת הדרכים לבסס את מעמדו של המשטר החדש שחיפש לגיטימציה בקרב שותפיו הפוליטיים ובקרב קבוצות אחרות בחברה הגרמנית. לפי הסבר זה הנאצים לא היו "ירוקים" אלא אופורטוניסטים!

וגם אם אטען כי המפלגה, התנועה והמשטר הנאציים לא היו "ירוקים", כלומר, לא נשאו דגל של אג'נדה שהקריבה אינטרסים פוליטיים, חברתיים וכלכליים לטובת אינטרסים "ירוקים", הרי בהיותם בעלי מאפיינים ימניים, שמרניים ולאומניים קיצוניים הם היו רגישים וקשובים לרעיונות מסוג זה, שתאמו את ראיית עולמם ואת שאיפתם להגן על המולדת ולשמר אותה. ומהי המולדת אם לא בראש ובראשונה טבע, אדמה ונוף גרמניים. הדגש כאן, כמובן, הוא בשמירת הטבע הלאומי וכשום פנים ואופן לא בשמירת הטבע הגלובלי. ובעצם, איזו תנועה לאומית מודרנית לא קידשה את הטבע, האדמה והנוף הלאומיים שלה כביטוי ל"רוח העם"? כל תנועה לאומית מודרנית זיהתה באדם את תבנית נוף מולדתו ובתבנית נוף המולדת את האדם. כל תנועה לאומית הניחה קשר מיסטי בין האדם לארץ מולדתו.

יש לזכור בהקשר זה כי מוצאה הפוליטי של התפיסה האקולוגית המודרנית טמון באגף השמרני-הימני (Geden 1996) ולנקודה זו אשוב בהמשך. השמאל על פי רוב לא אהד רעיונות מעין אלה שכן היה נאמן לעקרונות של תיעוש וקדמה. העניין בשימור הטבע, האדמה והנוף הלאומיים לא היה המכנה המשותף היחיד של התנועה הנאצית והתנועה ה"ירוקה" הגרמנית. שתי התנועות חלקו עוד השקפות אידיאולוגיות כגון האמונה בקיומו של צורך דחוף בהתחדשות ובתחייה לאומית, האידאליזציה של מעמד האיכרים, האמונה ב"גרמניה הגדולה" ובעקרונות קהיליית העם (Volksgemeinschaft) וכן אנטי-קומוניזם קיצוני. גם מידה מסוימת של אנטישמיות לא הייתה זרה לשוחרי הסביבה הגרמנים (Schmoll 2003, 169–182).

שוב יש לשאול אפוא האם הנאצים היו "ירוקים" אם לא? ייתכן שבמבחן התוצאה אין זה משנה כלל ועיקר. בראש ובראשונה מכיוון שגם אם יישמו חוקים אלה — ומובן שלא תמיד כך היה — הרי במרווח שבין לשון החוק לבין מימושו נשמטו פרטים רבים. מחקרים היסטוריים שבחנו, למשל, את חוק הרייך להגנת הטבע מצאו כי בעיות בירוקרטיות ותקציביות מנעו לא אחת את יישומו ולו באופן חלקי. וגם כאשר יושם החוק הרי למעשה לא חולל את

השינוי הסביבתי המבוקש אלא פעל רק על פני השטח. במקום לשנות את מצבה האקולוגי של הסביבה הסתפקו מיישמי החוק, למשל, בפינוי ספורדי של מפגעים אסתטיים בלבד ולא בטיפול בגורמים מזהמים (Lekan 2005, 90–94). בנושא זיהום אוויר אפילו החקיקה עצמה לא הושלמה (Uekötter 2005).

בפועל, המשטר הנאצי היה הרסני לסביבה. ב־1936 הוכרזה תוכנית ארבע השנים שמטרתה להפוך את הכלכלה הגרמנית לאוטרכית ולסלול את הדרך למלחמה. תוכנית זו בצירוף מהלכי החימוש שהחלו קודם לכן והתוכניות הגרנדיוזיות לשיקום הכלכלה דרך "המאבק על הייצור" – כל אלה שמו ללעג כל ניסיון אמתי להגן על הסביבה מפני ניצול משאביה ומפני הרס שיטתי. חוק הרייך להגנת הטבע עצמו קבע מפורשות (בסעיף 6) כי הוא לא יהיה תקף כאשר מדובר בצרכים צבאיים, כאשר הוא עלול לפגוע בפיתוחן של דרכי תעבורה יבשתיות וימיות חשובות וכן במקרים שבהם יתנגש בצרכים כלכליים-תעשייתיים בעלי חשיבות קיומית.

ובסופו של דבר, מה ערכם של חקיקה ושל יישום עקרונות "ירוקים" לעומת האסונות הסביבתיים שגרמו הנאצים במלחמת העולם השנייה? תנועה ומשטר "ירוקים" אינם מובילים מדיניות שיטתית של "אדמה חרוכה", של הרעבה מכוונת ובכלל זה הרס חייהם של עשרות מיליוני בני אדם ורצח מיליונים נוספים. הנאצים היו, ללא ספק, "אדומים" מרם הרבה יותר מ"ירוקים".

האם הטענה שהנאצים היו "ירוקים" היא במקרה הטוב אנקדוטלית וזניחה? האם בסופו של דבר טענה זו אינה אלא פועל יוצא של העניין הציבורי בן זמננו ברעיונות ירוקים, המנפח לממדים משוללי פרופורציה את מה שבתקופה הנאצית היה שולי אם היה קיים כלל? המחקרים ההיסטוריים העוסקים במאפיינים ה"ירוקים" של הנאצים פתחו פתח לשדה בור מחקרי שלא עופד עד שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים. מבחינה היסטוריוגרפית, עצם מיקומה של תופעת הנאציזם בהיסטוריה של התנועה הירוקה במאה העשרים תרם למחקר, וזאת, כאמור, בהינתן ההקשר ההיסטורי הנכון לדיון זה. ואולם, מבחינה מתודולוגית איני רואה בקיומו של הדיון תרומה משמעותית לחקר הנאציזם. הרוב המוחלט של המחקרים הדנים בסוגיית הנאציזם והתנועה הירוקה בוחנים את הקשרים בין שתי התנועות ברמה האידיאולוגית והממסדית-פונקציונלית מתוך הבחנה בין כוונה למעשה. אין בהם כל בשורה מתודולוגית. ייתכן שנוכל להצביע על תרומה מתודולוגית אם נוסיף לדיון בסוגיית הנאציזם והאקולוגיה את הדיון בשואה.

השואה כפרויקט אקולוגי

איני מכיר היסטוריון הטוען כי את השואה ובעיקר את שלביה האחרונים שהתרחשו במזרח אירופה מ־1941–1942 ועד סוף המלחמה ניתן לתאר, להסביר ולהבין כפרויקט אקולוגי. בחלק זה אבקש להצביע על האפשרות כי בין השואה לבין האקולוגיה קיים קשר, ואפילו קשר מהותי והכרחי. זאת ועוד, אציע לא רק לראות בשואה פרויקט אקולוגי, אלא גם לראות באקולוגיה פרדיגמה ומתודולוגיה שבאמצעותן אפשר לקדם את חקר השואה.

על מנת לאפשר שימוש ב"אקולוגיה" הן כמאפיין היסטורי של השואה והן כפרדיגמה ומתודולוגיה בחקר השואה, עלינו לחרוג מן הדיון שהצגתי בפרק הקודם, דיון שהצטמצם לבחינת הקשר בין התנועה האקולוגית לתנועה הנאצית בהקשר ההיסטורי של המאה העשרים. אני מבקש לחזור אל המאה התשע-עשרה ואל משמעותו המקורית של המושג "אקולוגיה" שטבע הביולוג והזואולוג ארנסט הַקֵּל ב-1866. לפי הקל, "אקולוגיה היא המדע הכולל העוסק ביחסים בין האורגניזם לסביבתו, כולל, במובן רחב, כל 'תנאי החיים'" (מצוטט אצל Cooper 2003, 5). ראוי לציין שהקל היה ממנסחי תורת הגזע במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הוא צידד בתפיסה הספרטנית של בדיקות פיזיות וסלקציה של תינוקות ותמך בהרג של נכים וחולים (Burleigh and Wippermann 1991, 3–31).

לצד הפרשנויות ההיסטוריות של השואה כפרויקט אידיאולוגי, פוליטי, חברתי-כלכלי, אתני וגזעי, אני מציע לתאר, להסביר ולהבין את השואה גם כפרויקט אקולוגי במשמעות המקורית של המונח כפי שהגדירו הקל — פרויקט המבוסס על ראיית עולם ועל פרקטיקה שעניינן הוא הקשר של האורגניזם לסביבתו, פרויקט המתייחס ל"תנאי החיים". ראיית השואה כפרויקט אקולוגי מניחה גם שמושג האקולוגיה והפרקטיקות האקולוגיות אינם מתייחסים לסביבת האדם כאל טבע נתון שלא ניתן לשנותו, אלא כאל מצע שדורש התערבות אנושית על פי עקרונות מדע האקולוגיה.

על פי ראיית עולמם, הנאצים אכן היו אוכססיביים בכל הנוגע ליחס בין האורגניזם בכלל והאורגניזם האנושי בפרט לבין סביבתו. הפרקטיקה הנאצית נועדה בעיקרה להשליט סדר אקולוגי במכלול היחסים הללו — להשאיר את מי שראוי להשאירו בסביבתו, להחזיר את מי שראוי להחזירו לסביבתו ולהרחיק את מי שראוי להרחיק מסביבתו. לשיטתם של הנאצים, היחסים בין האורגניזם האנושי לסביבתו הדדיים — האדם משפיע על סביבתו וסביבתו משפיעה עליו, ולכן באמצעות שלוש פעולות אלה ייווצר איזון אופטימלי ביחסים הללו. הנה, למשל, תיאור נאצי טיפוסי של היחס בין האדם לסביבתו שהופיע במסמך משנת 1943 מטעם מפקד הס"ס והמשרד הראשי של הס"ס הנושא את הכותרת פוליטיקת גזע:

כמו צמח או חיה המגיעים לכלל התפתחות מלאה רק בסביבה ההולמת אותם, כך זקוק האדם (מהגזע הנורדי) קודם כולל לסביבה טבעית אשר תערוך לצמיחתו ולהתפתחותו ותבטיח אותן. גזעים מזן נחות מסתפקים במרחב הניתן להם על ידי הטבע. לעומתם, הגזע הנורדי המוכשר ליצירה עיצב את מבנהו מהתחלה בהתאמה לסביבתו הטבעית כך שהאדמה הגרמנית נושאת כיום בכל חלקיה את תכונותיו של האדם הנורדי. [...] קיומו של עם תלוי בכך שיהיה לו מרחב מספיק לצמיחתו הטבעית, אחרת יהיה חייב להתנוון כמו צמח אשר חסר אדמה, אוויר ואור (Der Reichsführer SS, SS-Hauptamt 1943).

(21–22).

בראיית עולם נאצית זו אין כל חדש והיא שואבת ממסורות רבות ומגוונות — מהרומנטיקה הגרמנית, מהדרוניזם החברתי, מהגיאוגרפיה, מפוליטיקה מרחב המחיה (בגרמנית: Lebensraum, לֶבֶנְסֶרָאום), הרואה בהתפשטות הגרמנית מזרחה פתרון לבעיה הדמוגרפית

והכלכלית של גרמניה, ועוד. ואולם מבחינה פרגמטית השאלה אם יש חדש בתפיסות הסביבתיות הנאציות או שמא מדובר בהמשך ישיר, בסטייה או בעיוות מוחלט של מסורות אלה אינה רלוונטיות לענייננו.

ראיית העולם הנאצית התבססה על תנועה כפולה ומשלימה של יצירת מרחב מחיה לראויים מצד אחד וחסול מרחב המחיה של הלא ראויים — והיהודי בראשם — מצד שני. המרחב העירוני הנאצי שהתגלם בעיר הגרמנית החדשה, שהייתה אמורה להיות מטהרת לחלוטין מיהודים, לא היה מתהווה ומתקיים אלמלא דחיסתו של היהודי אל המרחב העירוני הראוי לו — הגטו. המרחב הפוליטי-חברתי של ה"אגורה" הנאצית — אספת ההמון והאצטדיון — לא היה מתהווה ומתקיים אלמלא הרחקתו של היהודי אל המרחב הפוליטי-חברתי הראוי לו — המחנה. מרחב המחיה האתני-ביולוגי-גזעי הנאצי במזרח אירופה לא היה מתהווה ומתקיים אלמלא חיסולו של היהודי במרחב ההמתה — מחנה ההשמדה (נוימן 2002). התהליך שתיארתי עתה לא היה שרירותי והוא התבסס, בין היתר, על תובנות אקולוגיות. כל מרחב שהוקצה לבני קבוצה מסוימת, בין שהיה זה לגרמנים תושבי הרייך ולגרמנים האתניים שמחוץ לגבולות הרייך ובין שהיה זה ליהודים, הלם אותם מבחינה סביבתית. כאשר ביקש הימלר להצדיק את דחיסת היהודים בגטאות טען כי מהלך זה נעשה מכיוון שמרחב עירוני צפוף, דחוס וכאוטי זה הלם אותם שהרי לדבריו, "ליהודי תמיד היו קטקומבות, מעברים, תעלות. זו מערכת קדומה. הוא נווד קדום" (Himmler 1974, 205).

השואה התרחשה הלכה למעשה בשטחי מרחב המחיה הגרמני במזרח אירופה. המדיניות הנאצית התבססה על יישובם של גרמנים אתניים בשטחים אלה, על גרמניזציה של אוכלוסיות מקומיות באמצעים פוליטיים, על שעבוד מנטלי ונפשי, כלכלי ופיזי, על טרנספור ועל חיסול אוכלוסיות. מדיניות זו התבטאה ב"גנרלפּלן אוסט", הלא היא התוכנית הגרמנית-נאצית הכללית לגבי שטחי מזרח אירופה, שנוסחה באופן רשמי בשנים 1940–1941 ועברה לגלולים לא מעטים בעקבות הנסיבות המשתנות שיצרה המלחמה. במסגרת התוכנית נקבע הסדר מרחבי חדש ומהפכני. באשר לסלאבים וליהודים שמנו בין 30 ל-40 מיליון והוגדרו "לא רצויים מבחינה גזעית" נקבע כי יוגלו או יושמדו. קבוצה שנייה של כמה מיליונים ממוצא גרמאני — גרמנים אתניים, הולנדים, נורווגים ואחרים — הייתה אמורה ליישב את האזורים הכבושים, בעיקר הכפריים. קבוצה שלישית, שמנתה על פי הערכות מנסחי התוכנית כ-14 מיליון סלאבים, הייתה אמורה להישאר במקומה ולעבוד בכפייה (Madajzyk 1993). במסמך שנקרא "הטיפול בעמים זרים" שהוציא המשרד הראשי לביטחון הרייך בדצמבר 1942 הוגדרו ארבע קטגוריות של אוכלוסייה במזרח אירופה, ובהתאמה — ארבע פרקטיקות לטיפול באותן קבוצות אוכלוסייה: חיים משותפים עם קבוצת אוכלוסין דומה מבחינה גזעית; גרמניזציה של עמים זרים; דחיקה מרחבית של עמים זרים שאינם ניתנים לגרמניזציה; ולבסוף השמדה פיזית של עמים זרים בלתי רצויים הנמצאים באזורי השליטה של הרייך הגרמני (Ehlich 1993, 49).

ההתיישבות הגרמנית-נאצית במזרח אירופה הייתה אקולוגית בעיקרה וביקשה להתאים בין הרומם, הצומח, החי והאנושי לבין הסביבה. ההתיישבות הגרמנית-נאצית במרחב המחיה

הייתה בעיקרה בעלת אופי כפרי והתבססה על "התחברות אורגנית לנוף" (Troost 1943, 7), העתידה להפוך את שטחי מזרח אירופה שהוזנחו והושחתו על ידי האוכלוסייה הסלאבית ל"מולדת" לאדם הגרמני. ההתיישבות הגרמנית-הנאצית החדשה הייתה עתידה ליצור את "הארץ החדשה במזרח" (שם) המבוססת על "נוף תרבות גרמני" (שם).

בדצמבר 1942 פרסם היינריך הימלר, בתפקידו כממונה על תוכניות ההתיישבות במרחב המחיה, צו העוסק בעיצוב הנוף באזורי מזרח אירופה שסופחו לרייך החדש. מטרת הצו הייתה לנסח עקרונות פעולה לצורך התאמת השטחים להתיישבות של גרמנים אתניים בהם. שטחים אלה, לשיטת הימלר, הושחתו על ידי האוכלוסיות המקומיות הסלאביות. לדבריו, כתוצאה מאי-יכולתן התרבותית של אוכלוסיות אלה, הנופים "הוזנחו, היו לשממה, נהרסו ונחרבו על ידי כלכלה חמסנית" (Himmler 1943, 51). לעומתם, הגרמנים האתניים נתפסו כמקיימים יחס מיוחד והרמוני עם סביבתם. כך ניסח הימלר את הציווי להתפשטות הגרמנית-נאצית מזרחה — "אם מעתה מרחבי המחיה החדשים אמורים להפוך למולדתם של המתישבים הרי תנאי מכריע לכך הוא עיצוב קרוב לטבע על בסיס תכנון מלא של הנוף" (שם).

גם חיסולה ואף סילוקה של אוכלוסייה זרה ממרחב המחיה מהווה, לשיטתו של הימלר, מרכיב מרכזי בעיצוב האקולוגי של מזרח אירופה. יש לשים לב כי את הסילוק האלים והרצחני של האוכלוסיות השונות הוא מתאר כחלק בלתי נפרד מהשיקום האקולוגי של המרחב. "לא מספיק אפוא", קובע הימלר, "ליישב את עמנו באזורים הללו ולסלק ולחסל עמים זרים. יותר מכך חייבים מרחבים אלה לקבל על עצמם את החותם התואם של ישותנו ושל טבענו כך שהאדם הגרמאני-גרמני יחוש בהם בביתו ובמולדתו, כך ששם הוא יוכל להגיע אל המנוחה ואל הנחלה ויהיה מוכן לאהוב את מולדתו החדשה הזו ולהגן עליה" (שם). רק במרחב ראוי מבחינה אקולוגית יוכל הגרמני האתני להתקיים ולפתח את הכוחות היצירתיים של גזעו. ל"בנייה הירוקה ולשיקום הירוק של הנוף" (שם), לפי הימלר, עוד מטרות רבות ומגוונות: התאמת הסביבה לצורכי הגנה והתקפה; שיפור התנאים הכלכליים לפיתוחה של האדמה; בסיס לקידומן של "קהילות החיים" (שם) של הצומח והחי ביער ובשדה; שיפורה של "אמא אדמה" (שם) ועוד. הימלר מסכם: "פני הנוף אמורים להיות הביטוי היפה ביותר והראוי ביותר של קהיליית העם והמרחב" (שם).

מבחינתו של הימלר אין אפוא הבדל מהותי בין טיפול בצומח ובחי, בניית דרכים, רחובות, כפרים, ערים ואזורי תעשייה לבין גירוש אוכלוסיות הראויות לגורל כזה או חיסולן. הפתרון הסופי של שאלת היהודים עתיד להיות חלק בלתי נפרד ממיזם אקולוגי שיכלול לצד הטיפול בדומם, בצומח ובחי גם את הטיפול בגורם האנושי. מעניין לציין בהקשר זה אפשרות אקולוגית אחרת שהועלתה לפתרון שאלה היהודים — סגירת היהודים בשמורה מיוחדת להם, הלא היא היינדרֶיכט — שמורת היהודים (Frank 1975, 131, 146; Pohl 2000, 84–85). זמן קצר לאחר ליל הבדולח, ב־12 בנובמבר 1938, התכנסה במשרד האוֹוירֶיה ישיבה בראשות הרמן גרינג שנועדה לטפל בהשלכות ההתפרעויות, ובעיקר בהשלכותיהן על כלכלת גרמניה. בסופו של דבר הפכה הישיבה לציון דרך מכריע בתולדות הפתרון הסופי. הייתה זו הפעם הראשונה

שאדם יחיד, הרמן גרינג, לקח על עצמו, בשם היטלר, את האחריות הבלעדית לפתרון שאלת היהודים. במסגרת סיעור המוחות שהתנהל בישיבה הציע יוזף גבלס לאסור על היהודים להיכנס ליערות הגרמניים. גרינג בתגובה הציע להקצות חלקים מהיערות ליהודים בלבד. בהזדמנות זו הציע גם לכלוא בהם חיות שדומות ליהודים כמו האיילים שגם להם אף עקום.¹

בראיית העולם הנאצית נתפס היהודי, האחר הרדיקלי, לא רק כבעיה אידיאולוגית, פוליטית, חברתית-כלכלית, אתנית, גזעית וכן הלאה, אלא גם כבעיה אקולוגית, כמפגע סביבתי של ממש. בעיני הנאצים היה היהודי דמות מלוכלכת ומלכלכת, מזוהמת ומזהמת. היהודי חי בתוך "זוהמה" והוא עצמו "מזוהם" (NS-Führungsstab der Wehrmacht 1943–1944, 10). הוא נחשב ל"התגלמות הכיעור והזוהמה" (Hiemer 1940, 95). בקובץ סיפורי הילדים האנטישמי הנודע פטריית הרעל מאת ארנסט הימר (Hiemer 1938) אפשר לזהות כמעט בכל הסטריאוטיפים והקלישאות הנאציים על היהודי משמעות אקולוגית כביכול. בגרמניה הנאצית למדו הילדים כי היהודי הוא בעל אוזניים "מזוהמות" והוא עצמו "פטריית רעל" (שם, 6–8, 14). את הטענה שהיהודי מנוגד לטבע מעצם הווייתו הוכיח מחבר הספר על ידי משפט מומצא, שנטען שהוא לקוח מהתלמוד: "אף מקצוע אינו נחות יותר מעבודת אדמה, לעומת זאת מסחר נסבל הרבה יותר" (שם, 18). ובהמשך: "הלא-יהודים נבראו כדי לשרת את היהודים, הם חייבים לעבוד, לחפור, לזרוע, לקצור, לסגן ולנפות, לטחון ולגרוס. היהודים נבראו כדי לקבל הכול מן המוגמר" (שם). בקובץ הסיפורים היהודים מתוארים כמענים, מתאכזרים ורוצחי חיות סדיסטים — ולעתים הם עצמם מתוארים כחיות מהדרגה הנחותה ביותר, כמו עכברושים (Sax 1959, 63–56, 2000). מתחת לציור המתאר יהודים השוחטים פרה נכתב: "שוב מטיח היהודי את החיה אל הרצפה. אט אט היא מתה. היהודים, עם זאת, עומדים מסביב וצוחקים עליה" (Hiemer 1938, 38).

באורח חייו הקפיטליסטי, המסחרי, העירוני, האינטלקטואלי, חסר השורשים והטפילי, גילם היהודי בעיני הנאצים איום על הטבע הגרמני, למשל, על היער הגרמני (Lekan and Zeller 1982, 174–175, 179, 181–182; Schmoll 2003, 174–175, 179, 181–182). הוא נתפס כיצור שנמצא בתחתית המדרג של הטבע ואפילו מחוצה לו, ומכאן שהוא מעין טפיל החי על חשבון הטבע או ישות החיה באופן לא טבעי ואנטי-טבעי (Pois 1986, 117–136). הדיכוטומיה בין היהודי לטבע (הגרמני), בין הקיום היהודי לקיום הטבעי, מוכחת מעצם היותו של היהודי חסר טריטוריה — מצב שמגדיר אותו כישות שאינה משתתפת, אינה רוצה להשתתף ואינה יכולה להשתתף במה שהיטלר ורבים אחרים ראו בו את המהלך הבסיסי ביותר של ההיסטוריה — מאבק לחיים ולשימור עצמי באמצעות התחרות על אדמה ועל מרחב המחיה. בהיותו ישות חסרת כל קשר לטריטוריה ממשית היהודי מהווה גורם א-היסטורי במסגרת ההיסטוריה ולכן יש להרחיקו, על אחת כמה וכמה בעיני הנאצים שהיו כה כפייתיים לגבי כיבוש (Hitler 1939, 165, 331; Jäckel 1981, 101–107). המשפטן הנאצי קרל שמיט ביקר בחריפות את

¹ "The 12 November Meeting in the Wake of Kristallnacht", ראו באתר יד ושם www.yadvashem.org/hp_.he.htm

חוזה ורסאי בטענה כי מנסחיו לא הכירו את מושג הגבולות הטבעיים, המוגדרים לפי תוואי השטח, אלא רק ניסוחים פוזיטיביים של גבולות, המבוססים על החלטות פוליטיות שרירותיות (Schmitt 1941, 5–7). לפי שמיט, תפיסה מערבית-פוזיטיביסטית זו של דה-טריטוריאליזציה מושפעת בבירור מ"המחשבה היהודית" (שם, 7). היהודי, לשיטתו, "חסר כל יחס טבעי אל האדמה הממשית וזאת בשל הייחוד של הקיום היהודי" (שם).

את העמדה הנאצית המפורשת בסוגיית היחס בין היהודי לסביבה ולטבע אפשר למצוא במאמר "היהודי וההגנה על הטבע" מ-1939, שהופיע בכתב העת של "האיגוד לשימור הפרקים". המאמר נכתב, ככל הנראה, על ידי יו"ר האיגוד היינריך וילקנס. היהודי מתואר במאמר כאדם בלא מולדת ומשולל קשר לאדמה. הטענה המרכזית של הכותב היא שרק מי שאוהב את האדמה שעליה נולד ורק מי ש"חש אחדות פנימית עמה" יכול להגות את הרעיון של הגנה על הטבע ושימורו. ובדיוק משום כך חובה על הנאצים לפעול נגד היהודי:

מאז החל לנדוד בלא נחת ברחבי העולם ולבקש לשעבדו ולעושו, מעולם לא הצליח [היהודי] לפתח יחס פנימי לאדמה שעליה חי כטפיל. הקרקע והאדמה היו מבחינתו חסרות כל משמעות אם לא הצליח לזהות בהן ערכי חליפין. מבחינתו לא האדמה היא בעלת משמעות רבה אלא המשכנתא, לא החיה אלא ערך המכירה. [...] יהדות וטבע גרמני הם מושגים המוציאים זה את זה. אך ורק כאשר נצליח להגן [על עצמנו] מהשאריות האחרונות של הרוח ההרסנית היהודית, רק אז נוכל גם להבין לפני ולפנים את הרעיון הכביר של ההגנה על הטבע (מצוטט אצל Schmoll 2003, 181–182).

הסוציולוג זיגמונט באומן הציע לראות בשואת יהודי אירופה מעין פעולת גינון המתבססת על הבחנתו של הגנן בין עשב שוטה לצמח מתורבת. הרחקתו של הראשון וטיפוחו של השני הם למעשה פעולה אחת. פעולת ניכוש העשבים לפיכך אינה הרסנית אלא יוצרת (Baumann 2001, 18, 91–92). הנאצים בהחלט פעלו כגננים וטיפחו את מרחב המחיה כאילו היה גינתם. ולא בכדי היה היהודי בעיניהם עשב שוטה שיש לשרשו או כנימה (Pois 1986, 123). כאשר ביקשו להסביר ולהצדיק פעולות רדיקליות של שמירה על טוהר הדם כמו חיסולם של חולים תורשתיים מצד אחד וקידומם וטיפוחם של בעלי התורשה הבריאה כביכול מצד אחר, הם פנו לא אחת אל עולם הצומח והחי. הנה טיעון נאצי טיפוסי המסביר את חוק הבררה הטבעית מתוך התבוננות בעולם הצומח:

היער הנקי והטהור שלנו מתקיים דרך התרבות עצמית. הזרעים נופלים מעצי האם על אדמת היער. צמחים צעירים רבים מתפתחים. או אז מתחיל גם מאבק הקיום. כמה צמחים צעירים צומחים כ"שכבת אדונים" מעל שכניהם ועל חשבונם, בשאיפתם אל אור השמש. על פי חוק המאבק, הנשארים מאחור חייבים להמשיך ולנהל את חייהם הדלים בצל ה"גדולים". זאת ועוד, יום אחד בא שומר היער עם סכיני הגדולה ומנקה. הצמחים שצמחו בצורה הטובה ביותר יכולים להוסיף לחיות, את האחרים הוא מחסל. כך הוא מאיץ את עקירתם של חסרי היכולת המספיקה לחיים מן השורש. לאלה ששרדו נותר עתה כל האור, המרחב והמזון והם יכולים להתפתח בשלמות. כאשר הדור הקודם נעלם, הסלקציה של העצים הצעירים בונה את אוכלוסיית היער החדשה (Bareth and Vogel 1937, 83–84).

בתהליך יצירת מרחב המחיה ועיצובו השתתפו, בין היתר, אגרונומים, יערנים, בוטניקאים ומומחים לגנטיקה של הצמח (Blackbourn 2006, 288, 290). שתי דמויות בולטות בתחומי העיצוב והאדריכלות של הגנים והנוף היו אלן וייפרט והיינריך פרידריך ויפקינג-יורגנסמן. בספר מי ומי בחיי התרבות של מינכן, בעריכת פטר ברור, שראה אור בשנת 1937, תואר זיפרט כגנן נלהב שבעבודתו "הפך את גרמניה כולה לגן אחד גדול" (מצוטט אצל Zeller 2005, 147). זיפרט היה האקולוג הבכיר ביותר בגרמניה הנאצית וזכה לתואר "יועץ בענייני נופי הרייך". בין יתר תפקידיו שימש יועץ בכיר בפרויקט עיצובם ובנייתם של האוטובאנים וסביבתם (שם, 152, 158–159). ויפקינג-יורגנסמן היה משמעותי ומשפיע הרבה יותר מזיפרט בכל הקשור לעיצוב הנוף בשטחי מזרח אירופה הכבושים. בסוף 1939, זמן קצר לאחר הפלישה לפולין, פרסם מאמר שבו חזה את בואו של "תור הזהב לנוף הגרמני ולמעצב הגנים אשר יתעלה אל מעבר לכל מה שהנלהבים ביותר בינינו חלמו אי פעם" (מצוטט אצל Wolschke-Bulmahn 2005, 246–247). ויפקינג-יורגנסמן, אשר מונה ב-1934 לפרופסור ולמנהל המכון לעיצוב גנים בבית הספר הגבוה לחקלאות בברלין, לא רק ניבא את העתיד אלא גם לקח חלק בעיצובו. הוא מונה במינוי מיוחד של הימלר לתפקיד היועץ לענייני עיצוב הנוף במזרח אירופה במשרד הראשי של הס"ס. במסגרת עבודתו השתתף בתכנון ובעיצוב של הנוף החדש, ה"גרמני", של העיר אושוויץ. מקס פיישר, אחד מתלמידיו, אף כתב ב-1943 תזה על תכנון העיר החדשה אושוויץ (שם, 250; 75; Steinbacher 2005). מחנה ההשמדה היה אמור להיות המקום שבו תתממש האקולוגיה האנושית הנאצית בצורתה המוקצנת והסופית. הציווי הנאצי האקולוגי — להפוך את גרמניה ל"יודנרייך" (נקייה מיהודים) — יתממש בו במלואו. לא לחינם כונתה אושוויץ הן כפי הרוצח והן כפי הקורבן בשם שיגדיר אותה כמקום של פליטת פסולת: anus mundi, פי הטבעת של העולם (Kielar 1980; Kremer 1997, 154).

אני מבקש לדון עתה בשתי טכנולוגיות מכוננות של מחנה ההשמדה שאפשרו לרכז בו בני אדם ולרצוח אותם — גדר התיל וגז הציקלון בֶּה, בהתאמה. אבקש להראות שאת שתיהן אפשר לקרוא בהקשר של היסטוריה ארוכה ומקיפה יותר של כינון ועיצוב "אקולוגיה של מודרניות". את המונח אני שואל מספרו של ההיסטוריון רויאל נץ על תולדות גדר התיל, גדר תיל: אקולוגיה של מודרניות (Netz 2004). גדר התיל הומצאה בארצות הברית ב-1874 במטרה להשתלט על המישורים הגדולים ולמנוע תנועה חופשית של פרות. היה זה פיתוח טכנולוגי שנועד למטרה מוגדרת אך עד מהרה התגלה — בעיקר בגלל האפשרות להניח אותה לאורך שטחים גדולים, במהירות רבה ובעלות נמוכה — שבכוחה לשנות סדרי עולם וליצור את מה שנך מכנה האקולוגיה של המודרניות. גדר התיל אפשרה קולוניזציה של שטחים עצומים, אך לא עוד דרך נקודות שליטה כמו בתהליך הקולוניזציה הקלאסית. גדר התיל אפשרה, באופן חסר תקדים, להשתלט על מרחבים בהינף אחד כמעט.

נץ מזהה שלושה שלבים היסטוריים בהתפתחות האקולוגיה המודרנית המבוססת על גדר התיל. הראשון היה שלב ה"התרחבות" שהחל בצפון אמריקה. השימוש העיקרי בגדר התיל בשלב זה היה, כאמור, קולוניזציה מהירה של מרחבים. השלב השני היה שלב של "עימות" שבו

שימשה גדר התיל אמצעי הגנה במלחמה. שלב זה הגיע לשיאו בדמות דור שלם שגידר את עצמו לדעת בשוחות מלחמת העולם הראשונה. השלב השלישי והאחרון היה שלב ה"הכלה" שבו שימשה גדר התיל אמצעי לכליאת בני אדם.

ההיסטוריה של גדר התיל החלה בגידור שטחי מרעה של פרות במישורים הגדולים של אמריקה. עד מהרה עברה לשמש נגד בני אדם – מורדים בקולוניות (בקולוניות הבריטיות בדרום אפריקה, ובקולוניה הגרמנית שנקראה דרום-מערב אפריקה הגרמנית, היא נמיביה של היום), שבויי מלחמה ואזרחים זרים (במלחמת העולם הראשונה בכל המדינות הלוחמות), ואף נגד אזרחי המדינה עצמה (בעיקר בברית המועצות). היסטוריה עגומה זו נמשכה גם במחנות הריכוז וההשמדה הנאציים שבהם נכלאו בני אדם. ואולם במחנות ההשמדה הנאציים הם לא נכלאו עוד כבני אדם – כמורדים, כשבויים, כאזרחים, כעבריינים, כהומורפאברים. עתה הם נכלאו כאורגניזמים ביולוגיים. במידה מסוימת נסגר כך מעגל היסטורי – היסטוריה שהחלה בגידור חיות ונמשכה בגידור בני אדם הסתיימה בגידור בני אדם כאילו היו חיות. מחנה ההשמדה הנאצי לא היה מתחם אנושי אלא מתחם ביולוגי, ואף, כפי שאראה להלן – מתחם אקולוגי, מתחם שבו עבר האדם רדוקציה לכדי אורגניזם גרידא. רבים מאסירי המחנות העידו על עצמם כי למעשה עברו מטמורפוזה לחיות – הם חיו כחיות, הרגישו כחיות וקיבלו יחס של חיות. פרימו לוי אף הוסיף וטען כי אחד הביטויים למטמורפוזה זו היה נדירות מעשי ההתאבדות במחנה. על עצמו ועל חבריו האסירים באושוויץ הוא כתב: "חינו, כבעלי חיים מאולפים, שלעתים מניחים לעצמם למות אך אינם הורגים את עצמם" (לוי 2003, 57).

המתחם המגודר בתיל פעל על בני אדם באמצעות סביבתם. גדר התיל יצרה סביבה ואקולוגיה חדשות, מודרניות, בכך שהגדירה מחדש את היחס בין האורגניזם האנושי לסביבתו. היא הפכה את הסביבה עצמה לאמצעי של שליטה, פיקוח והפעלת אלימות. זאת ועוד, גדר התיל יצרה סביבה חדשה ואקולוגיה חדשה גם ברמה המידית, החווייתית של האדם בשטח המגודר. היא הפכה לחלק בלתי נפרד ומכונן מה"טבע" ומה"נוף" של השואה. אָבֶל הֶרצברג, שנכלא בברגן-בלזן, כתב ביומנו באוגוסט 1944: "מסביב למחנה זה, המוקף בגדרות תיל ושומרים, יש עוד גדרות. עוד שומרים עם רובים טעונים המלווים בכלבי שמירה" (Herzberg 1997, 12). ובהמשך הוא מוסיף: "היכן שלא תעמוד ולהיכן שלא תלך יש גדרות תיל" (שם, 16). כך כתב גם קלמן גוכמן, שנכלא בגטו: "סביב השטח החדש של הגטו צצו עמודים גבוהים, מחוברים בחוטי תיל, שחצו בשחצנות את הרחובות לאורך ולרוחב. במקומות 'רגישים' הוסיפו גדרות גבוהות מקרשים, כדי שאנשים מבחוץ לא יוכלו לראות מה נעשה בפנים וכדי להקשות את היציאה מהגטו. [...] כל זה עושה רושם של כלוב גדול לחיות" (גוכמן 1989, 36). עם הגיעו לאושוויץ כתב גוכמן:

לפתע נכנסים לאזור מוצף באור סנוורים, בשורות ישרות להפליא ניצבים להם עמודי בטון גבוהים, מכופפים בחלקם העליון, ועל כל עמוד מגורה חזקה. בפינה מזדקק עמוד עבה פי ארבעה מיתר העמודים. העמודים מחוברים ביניהם בחוטי חשמל עבים עם מתח חשמלי גבוה. במקביל לשורת העמודים האלה עומדת שורה נוספת של עמודים קטנים יותר, מחוברים בחוטי תיל דוקרני. בין שתי שורות העמודים, סלילים של תיל דוקרני. כל זה עושה רושם של מצודה סגורה ומבודדת (שם, 85–86).

גבולות גדרות התיל אכן היו גבולות העולם של האסיר. הפסיכולוג ברונו בטלהיים הגיע למסקנה מרתקת באשר להשפעתה של גדר התיל על הסביבה ברייך השלישי. לטענתו, התקיימה זהות בין מצבו התודעתי של האסיר במחנה לבין זה של האזרח החופשי בגרמניה הנאצית. המחנה, לדבריו, לא היה מצומצם למרחב המגודר ואף לא לכלל המחנות. המחנה הקיף את גרמניה כולה. בגרמניה הנאצית הן האסיר הכלוא והן האזרח החופשי חיו למעשה במחנה אחד גדול שממנו אי-אפשר לברוח. בטלהיים אף הקצין את טיעונו בהעירו כי המקום היחיד בגרמניה הנאצית שבו עוד היה אפשר לדבר על פוליטיקה בחופשיות היה המחנה! (Bettelheim 1960, 282–283). מסקנתו של בטלהיים מקבלת אישוש מסוים על ידי בחינת תודעתם של אזרחים גרמנים מן השורה, שכן כל אזרח בגרמניה הנאצית היה יכול למצוא עצמו במוקדם או במאוחר מושלך אל המחנה. על כך ניתן ללמוד, למשל, מחלומות. רופא גרמני מתאר שחלם כי בית החולים שבו עבד הוקף בגדרות תיל על ידי אנשי ס"א. בחלום אחר מצא עצמו כלוא במחנה ריכוז (Beradt 1985, 62–64, 93–108).

מחנה ההשמדה לא היה רק מחנה, היינו מתחם סגור ומגודר, אלא גם מתקן השמדה, וטכניקת הרצח במחנות ההשמדה התבססה בעיקרה על גז. גם בגז אנו יכולים לראות טכנולוגיה מודרנית שפעלה נגד הקורבן לא באמצעות גופו אלא באמצעות סביבתו, במקרה זה באמצעות הרעלת האוויר. במקרה של מחנות אושוויץ ומיידנק – מחנות ההשמדה המתועשים והמשוכללים ביותר במערך המחנות הנאצי – אנו יכולים לזהות פן סביבתי ואקולוגי נוסף בעצם השימוש בציקלון בה, הקשור לייעודו המקורי של חומר זה (אדגיש כי בציקלון בה השתמשו גם במחנות השמדה וריכוז אחרים, אך לא בהיקף התעשייתי שהיה בשני מחנות אלה).

הציקלון בה הומצא בראשית שנות העשרים לצורך הדברת מזיקים. הציקלון המקורי – זה שכונה בדיעבד ציקלון אָה – נרשם כפטנט ב־1920 על ידי חברת דגש (Degesch) ששמה הוא ראשי התיבות של "החברה הגרמנית להדברת מזיקים". מסיבות שונות – אחת מהן היא האיסור שהוטל על גרמניה לאחר המלחמה להשתמש בחומר זה – פותחה גרסה אחרת של ציקלון אה הלא הוא הציקלון בה. במהלך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים שימש החומר הקטלני בעיקר לחיטוי חללים סגורים כדוגמת ספינות, קרונות, בתי חולים ומלונות. במלחמת העולם השנייה שימש הציקלון בה בעיקר לצורך חיטוי של מחנות צבאיים, ציוד, מדים וכלי תחבורה – בהם גם רכבות, ספינות וכלי טיס. בתקופת המלחמה נעשה בו גם שימוש אזרחי במסגרת תוכניות פיקוח למניעת מגפות בקרב אוכלוסיות כמו עובדי כפייה זרים שהובאו לגרמניה או מתיישבים גרמנים חדשים במזרח אירופה. בציקלון בה השתמשו גם לצורך חיטוי מתקני תעשייה וחקלאות כבר משנות העשרים. עוד לקוח גדול ומרכזי של יצרנית הגז הרעיל, מלבד הצבא הגרמני והרשויות האזרחיות השונות, היה הס"ס, שנזקק לו גם הוא לצורך חיטוי בני אדם ומתחמים סגורים וזאת בעיקר בשל הגידול העצום במספר המחנות ובגודלם. המוצר החדשני ביותר שרכש הס"ס מחברת דגש היה תאים לחיטוי בגדים באמצעות אוויר חם וציקלון בה. רשויות אושוויץ הזמינו 19 תאים כאלה אך הם לא הותקנו במחנה מעולם. תאים שכאלה כן הותקנו, למשל, במחנה הריכוז זקסנהאוזן. הן הוורמאכט והן הס"ס

חששו יותר מכול מהתפרצות של מגפת טיפוס. על פי הערכות רק כאחוז אחד מהגז הרעיל שנעשה בו שימוש נוצל בשנות מלחמת העולם השנייה לרצח באמצעות חנק של כמיליון בני אדם, רובם המוחלט יהודים, בעיקר במחנות ההשמדה אושוויץ ומיידנק (Hayes 2004, 272–300).

אין ספק שהנאצים ראו בהשמדת היהודים סוג של הדברת מזיקים. ולראיה אפשר למנות את עצם הרעיון המודע לרצחם באמצעות חומר חיטוי, את השימוש בשלטי "אל החיטוי" במטרה להטעות את הקורבנות. אל לנו לשכוח כי לאורך כל הדרך ראו הנאצים ביהודי "מזיק" שיש להדבירו כדי למנוע התפרצות מגפות. לא בכדי פעולת הדברת היהודי כונתה, בין היתר, "חיטוי" (Wells 2003, 417). יש להדגיש שהנאצים לא השתמשו במטפורות כשדובר ביהודים (Neumann 2009). גם טענתם כי המעבר מרצח יהודים באמצעות ירי, פחמן חד-חמצני במשאיות גז ומחנות השמדה "פרימיטיביים" לרצח באמצעות ציקלון בה נעשה מסיבות הומניות, כלומר כדי למנוע מהקורבן סבל מיותר — מעידה שמבחינתם שיטת הרצח לא נועדה להעניש או לגרום כאב אלא הייתה פרוצדורה של חיטוי וטיהור ותו לא (האס 1964, 3–7, 11, 21–24, 129–138, 276–278). הנה דבריו של מפקד מחנה אושוויץ רודולף האס, המתארים את פרוצדורת הרצח באמצעות ציקלון בה באושוויץ:

המוות, בתנאים הדחוסים, אירע מיד עם הכנסת החומר. רק זעקה קצרה, חנוקה כמעט, וכבר נגמר הכל. [...] עלי לומר בגלוי, ההמתה בגאז השפיעה עלי השפעה מרגיעה, כי הרי צריכים היינו, בזמן הנראה לעין, להתחיל בהשמדה המונית של יהודים [...] והנה עתה גילינו [אייכמן והס] גם את הגאז וגם את התהליך. תמיד יגורתי מפני ההמתה ביריות, בחושבי על ההמונים, הנשים והילדים. [...] עתה, ככלות הכל, הרגיעתני המחשבה כי כל אותו מרחץ-דמים ייחסך מאתנו, וגם על הקרבנות יחוסו עד לרגע האחרון (שם, 129, 130).

ההמתה בתאי הגז הייתה למעשה רצח באמצעות יצירת אקולוגיה קטלנית. בתוך תא הגז נשלל היהודי ממרחב המחיה שלו במובן הפשוט והמידי ביותר של המילה — נשלל ממנו אוויר לנשימה. חיסול מרחב המחיה של היהודי היה, כאמור, תנאי מכריע ליצירת מרחב המחיה הגרמני-הנאצי. בתא הגז לא הוכחדו רק חיים אנושיים אלא קודם כל הסביבה, האקולוגיה, המאפשרת חיים בכלל (השוו עם 260–89, Sloterdijk 2004).

גדר התיל והציקלון בה — שתי טכנולוגיות מודרניות שראשיתן בניסיון לפקח על הסביבה ועל הטבע (בקר ומזיקים) ולשלוט בהם, ושיושמו בסופו של דבר גם על בני אדם (כאילו היו בקר ומזיקים) — שתי הטכנולוגיות הללו הרגו בני אדם באמצעות הסביבה. גדר התיל והציקלון בה חברו יחדיו במרחב המחיה הגרמני-הנאצי ליצירת מה שאפשר לכנות האקולוגיה של השואה.

אושוויץ הייתה התגלמות המהפכה האקולוגית הנאצית — שילוב קטלני בין יצירת מרחב המחיה של הגרמנים לבין חיסול מרחב המחיה של היהודים. אושוויץ, לפי תיאורה של ההיסטוריונית סיבילה שטיינבאכר, הייתה Musterstadt, עיר מודל שבה התממשה אקולוגיה

זו (Steinbacher 2005, 62–78). תהליך הפיכתה של אושוויץ לעיר המודל הושתת על פרקטיקות של יישוב מחדש, גרמניזציה, שעבוד, טיהור אתני והשמדה. הרגע המכריע בתהליך זה היה באביב 1941, ביום שבו הוחלט להקים בסמוך את מפעל אי-גה-פֶּרֶבֶן (IG Farben). מאותו יום חברו תהליכי תיעוש, שיפור אורבני ותכנון דמוגרפי חדש לתהליכי ריכוז של אוכלוסייה, ניצול כוח עבודה, חיסול והשמדה.

כדי לממש את תוכניותיה במקום הציעה המדינה תמריצים והטבות, בעיקר כלכליות, לכל הגרמנים ובעיקר לבעלי מיומנויות נדרשות ובני משפחותיהם, במטרה למשוך אותם אל העיר. באפריל 1941 החל טיהורה של אושוויץ מתושביה היהודים. את מקומם היו עתידים לתפוס מתיישבים גרמנים חדשים. התוכניות, שמומשו בחלקן, כללו בנייה של כ-1,600 דירות בגודל 60–90 מ"ר וגם קוטג'ים ובתים קטנים בעלי גינות וחניות. כבר בראש השנה של 1942 היה יכול המנהל הראשי של פרויקט בנייתה מחדש של אושוויץ, האדריכל הנס שטוסֶבֶרג, לשלוח כרטיסי ברכה עם הכתובת: "לידתה של העיר הגרמנית החדשה אושוויץ" (שם, 68).

העיר אושוויץ הייתה עתידה להפוך לעיר המודל של קהיליית העם הגרמנית. היא הייתה עתידה לכלול מבני ציבור, שטחים לצעדות, בניינים רשמיים לתצוגה, מרחבים להתכנסות המפלגה, שדרה גדולה ומרשימה, מערך שלם של ערי לוויין, 12 בתי ספר, 6 גני ילדים ו-20 מגרשי משחקים. על פי התוכנית היה אמור הרובע היהודי להימחק כליל. על חורבות בית הקברות היהודי היו אמורים להיבנות מבנה מפלגה הכולל בית מלון, בית קולנוע ומסעדה, ובאבני המצבות השתמשו הנאצים לבניית כבישים ודרכים. את עיר המודל השלים המחנה שלצדה. בסופו של דבר מומשה התוכנית רק בחלקה הקטן.

אשוויץ הייתה אפוא במוצהר למודל ניסיוני של "סדר מרחבי כולל [Gesamtraumordnung]" (שם, 74). על פי תיאורה של שטיינבאכר, מתיישביה החדשים של אושוויץ התאפיינו "ברוח חלוצית, באמונה בעתיד" וביקשו לנטוע במקום את "התרבות הגרמנית" (שם). אותה רוח אפיינה גם את פועלם של מתכנני גנים, אדריכלי נוף ובוטניקאים שבעידודו של הימלר הפכו את אושוויץ לאתר ניסויים במחזור אשפה וביוב, בתהליכי עיבוד ביולוגי של פסולת, בגידול בחממות ובחידושים טכניים של שימוש במים עכורים ובקומפוסט (שם, 62–78). בוויילה של מפקד המחנה רודולף האס, ששכנה בשולי אושוויץ 1 במרחק כ-145 מטרים מתא הגז והקרמטוריום של המחנה, היה גן שטיפחו בני משפחתו ושני גננים-אסירים פולנים. אשתו הֶרְדִּיג גידלה פרחים בגינה ובחממה. לדבריו של האס הייתה הגינה כ"גן עדן של פרחים". על פי אחת העדויות, כגן נשתלו לעתים תותים באדמה שדושנה באפר אדם (Ziensing 2004, 142–146).

אני מבקש לסיים חלק זה של המאמר באנקדוטות מרשימותיו של רודולף האס, שבהן הוא חוזר ומדגיש את הקשיים הרבים שהיו כרוכים בתפקידו כמפקד מחנה אושוויץ, בין היתר, העבודה המאומצת וההכרח להתמודד עם מצבים ועם מראות קשים במיוחד. האס הזדעזע, למשל, מהתנהגותם של היהודים — חברי הזונדרקומנדו ששיתפו פעולה עם רוצחיהם כאשר הכינו את בני עמם להשמדה, הטעו אותם והרגיעו אותם; והנשים היהודיות שידעו או לכל

הפחות ניחשו את גורלן ואת גורל ילדיהן ותינוקותיהן, ולמרות זאת שיחקו עמם, השתעשעו עמם והרגיעו אותם לפני הירצחם (האס 1964, 131–135). כדי להתמודד עם הקשיים הללו נהג האס לראות עצמו ממלא פקודות בלבד: "פקודה קיבלתי — ועליי לבצעה" (שם, 128). לחלופין ניתק את עצמו מהסביבה: "הייתי הולך ומסתגר בתוך עצמי, מתרחק מבני-אדם, הולך ומקשיח בקצב נראה לעין. [...] שוב לא ראיתי לפני דבר מלבד עבודתי ומשימתי" (שם, 100). לעתים שתה אלכוהול ש"היה משרה עליי רוח של שמחה וחרווה" (שם). ואולם הייתה להאס גם דרך אחרת, "טבעית" יותר, להתגבר על הקשיים. "כל-אימת שאירע דבר שהסעיר את רוחי למעלה מן המידה לא נתנני לבי לשוב אל ביתי, אל משפחתי. הייתי יוצא אז רכוב על סוס ודוהר עד שכחת מחזות-האימה, או יש והייתי נכנס בלילה אל האורוות ומוצא מרגוע אצל אהובי" (שם, 137).

מחזות האימה שעליהם האס מדבר — אל לנו לשכוח — הם ההשמדה ורצח ההמונים שנאלץ "להוסיף לחוות, להוסיף לראות בצינה [...] בצינה חייב הייתי לעמוד מול המאורעות" (שם, 137). בהמשך הוא כותב כי בקרב בני-המשפחה נתבלטה האהבה לחקלאות, במיוחד לבעלי חיים: "כל ראשון-בשבת מוכרח הייתי לצאת עם כולם למסע על-פני השדות, לעבור באורוות, ולא לפסוח חלילה על הכלבים. את שני הסוסים שלנו ואת הסייח חיבבו חיבה יתירה. לילדים, בגינה, היו תמיד מיני חיות שהביאו העצירים. צב או נמייה או חתול, או לטאה, תמיד נודמן להם משהו מעניין וחדש" (שם, 137). אכן, מה תרפוטי יותר מהתמודדות עם בני אדם ומצבים הנוגדים את דרך הטבע מאשר לחזור אל הטבע?

השואה כאקו-סייד

אני מבקש להציע דרך נוספת להמשגת הקשר בין השואה לאקולוגיה. דרך זו אינה עוברת מבעד לקשרים ההיסטוריים בין התנועה ה"ירוקה" לתנועה הנאצית, כפי שהצעתי בפרק הראשון. זו גם אינה הדרך שהצעתי בפרק השני, זו שראשיתה בטביעת המושג "אקולוגיה" בידי ארנסט הקל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, והמשכה במימוש ההיבטים ה"אקולוגיים" במונחיו של הקל בפוליטיקת מרחב המחיה וההשמדה של הנאצים.

ראשיתה של הדרך השלישית, שיש להתבונן בה במובחן מהאקולוגיה כתופעה מודרנית, כפי שהתייחסתי אליה בשני החלקים הראשונים של המאמר, היא במקור האטימולוגי של המונח "אקו-לוגיה", המורכב משתי המילים היווניות οἶκος ו-λογία. פירוש המילה οἶκος הוא בית, מקום משכן, מקום מגורים (house, dwelling place, habitation). פוליטיקה אקו-לוגית במובן זה ייעודה לכונן את העולם כבית.

חנה ארנדט טענה כי הנאצים קבעו בראיית עולמם ובמעשיהם "למי מותר ולמי אסור לשכון בעולם" (ארנדט 2000, 290). אני סבור כי את משמעותה העמוקה של הבחנה ידועה וחשובה זו ניתן לחשוף על יד הבנת משמעותה האקו-לוגית, במובן האטימולוגי המקורי של המונח. הנאצים אפוא לא שאפו רק לחסל את היהודי מבחינה פוליטית, חברתית, גזעית

וביולוגית. הם ביקשו לא רק לכלוא אותו, להרחיק אותו, להרוג אותו ולהשמיד אותו. ארנדט מתכוונת כאן, כך אני מציע לקרוא את דבריה, שהנאצים ביקשו לא רק להרחיק את היהודי מהעולם אלא לשלול ממנו את היכולת האנושית להיות-בעולם, מה שהמורה שלה, מרטין היידגר, היה מגדיר כיכולת להיות *dasein*, כלומר להיות-בעולם.

היידגר עבר בשתיקה על השואה (Lang 1996). אני סבור שלו היה אומר דבר מה היו דבריו דומים לקביעתה של ארנדט. לפי היידגר, שבשלב מסוים פנה אל הנאציזם ואף הוקסם ממנו, היות-בעולם מעצם טיבו כמצב אנושי ייחודי אין משמעו להימצא בתוך העולם כמו חפץ בכלי קיבול, למשל, מים בכוס. לפי היידגר, האדם בעצם היותו-בעולם יוצר מקום שבו עולם מופיע. היכן שיש אדם יש עולם. רק לאדם ישנה היכולת להיות (to be) ומעצם יכולתו להיות כל השאר יכול להיות. ובמילותיה של הפרשנית של היידגר, מגדה קינג: "When there is a man, the 'there is...' happens" (King 2001, 48).

אם נמשיך ברוח דבריה של ארנדט הרי התפיסה האקולוגית הנאצית לא ביקשה רק לקבוע מי ראוי ומי אינו ראוי לחיות בעולם. בשאלה זו אולי ביקשו הביולוגים הנאצים להכריע. באמצעות התפיסה האקולוגית שלהם ביקשו הנאצים להכריע מי ראוי לשכון בעולם ומי אינו ראוי לכך. הנאצים אפוא שללו מהיהודי לא רק את היכולת הביולוגית שלו לחיות. הם שללו ממנו הרבה יותר מזה – את ה-"there is" שלו, אם להשתמש בניסוח של קינג, את ההתקיימות שלו בבחינת *Dasein*. השואה אינה רק פרויקט אקולוגי שמטרתו להרחיק את היהודי מן העולם בגלל היותו "מפגע אקולוגי". את השואה אפשר להבין גם כאקו-סייד – רצח של עולם – שלא רק הרחיק את היהודי מהעולם אלא שלל ממנו את העולם כבית, כ-"oikos".

השלילה האקולוגית באה לכדי מימושה הקיצוני ביותר במעשה הכחדת גופות היהודים כאילו מעולם לא היו וכדי שלעולם לא יהיו. איש הזונדרקומנדו באושוויץ שלמה דרגון העיד שהאפר מגופות הקורבנות נלקח מהבורות בסביבת המשרפה אל נהר הסולֶה במשאיות. בזמן שהאפר הועבר אל הנהר על ידי חברי הזונדרקומנדו כוסה השטח בין המשאית לנהר בכגדים כדי שאף פירור אפר מגופות היהודים לא ייוותר על אדמתם. כשהסתיימה העברת האפר מהמשאית לנהר נוערו כל הבגדים אל הנהר (מצוטט אצל Greif 1995, 69–70).

איזבלה לייטנר, גם היא הייתה אסירה באושוויץ, כתבה: "החיים שללו מאתנו את חסד הקבר. רק קבר לאמי, לאחותי, לאחותי האחרת. רק קבר להביא אליו פרחים. [...] אני כמהה לפיסה קטנה של אדמה, עדות שגם לי הייתה אמה, שהעולם [planet] הזה הוא גם שלי. [...] בהמות! תנו לי את הגוף, את הגוף הקטן הרפה והתשוש הזה. אני רוצה לקבור אותו" (Leitner 1978, 23, 24). עלינו לשים לב כיצד במילותיה האחרונות של לייטנר היא מתאבלת לא רק על אובדן משפחה ולא רק על אובדן גוף יקיריה אלא גם ובעיקר על האובדן האקולוגי של העולם בבחינת בית שאפשר לחוש כלפיו שייכות.

עם הבנת השואה כאקו-סייד נפתח, לדעתי, אופק מתודולוגי חדש בחקר השואה ותופעת רצח העם בכלל. מהלך זה מפרש את הרצח לא רק כמעשה שנובע מאידיאולוגיה פוליטית, אתנית או גזענית או מתהליכים חברתיים-כלכליים ומדיניים, אלא גם מאידיאולוגיה אקולוגית.

והקורבן, בהתאמה, אינו רק קורבן של אידיאולוגיה, של פוליטיקה, של מצב חברתי-כלכלי, של שייכות אתנית-גזעית. השואה מכוונת אל העולם כשהוא לעצמו ומבקשת לרצוח אותו.

נאציזם, שואה והדיסציפלינה האקולוגית

בחלקו האחרון של המאמר אבקש לדון בקצרה בדרכים שבהן השפיעו הנאציזם והשואה על הדיסציפלינה האקולוגית. תחת המונח "דיסציפלינה אקולוגית" אני כולל, כאמור, את כלל הידע והפרקטיקה הנוגעים לסביבה. בשל קוצר היריעה אתמקד בדיסציפלינה האקולוגית בגרמניה.

יש הטוענים כי קיים קשר עמוק ומהותי בין הנאציזם לבין התנועה הסביבתית והדיסציפלינה האקולוגית ויש הסוברים שמדובר בקשר שולי ואזוטרי. אולם כך או כך, הדיסציפלינה האקולוגית הוכתמה. אין מדובר רק בטיעונים קיצוניים שלפיהם עצם המחשבה והתנועה האקולוגיות הן פשיסטיות או "אקו-פשיסטיות" כפי שמתנגדיהן מכנים אותן. הדיסציפלינה האקולוגית, ללא ספק, נושאת על גבה חטוטרת בדמות ההיסטוריה שלה עצמה. יהיו שיאמרו כי לנוכח הפרק החום, הנאצי, של התנועה הסביבתית, מי שאינו רוצה לדבר על פשיזם או על נאציזם ראוי שישתוק בבואו לדבר על סביבה ואקולוגיה. פרק זה אינו מבקש לפתח דיון ביקורתי בדיסציפלינה האקולוגית לנוכח הקשר שלה לנאציזם, אלא להציג את הקשר הזה ובכך לאפשר דיון עתידי שאינו מתעלם ממנו.

יש הטוענים כי עצם המחשבה על מושג של "סביבה" נגזרת, לפחות במקרה של גרמניה, מתפיסות נאציות של ממש. כך, למשל, המונח "מרחב" (Raum) נולד במסגרת הדיסציפלינה הגיאוגרפית ששימשה בסיס להצדקת המדיניות האימפריאלית, הגזענית, הרצחנית שנועדה להגן על הלבנסראום. וכבר תיארתי לעיל אילו צעדים סביבתיים-אקולוגיים נכללו במסגרת מדיניות זו. זאת ועוד, עצם המושג "טבע" נקשר בהיסטוריה של גרמניה המודרנית פחות לטבע הפראי ויותר לתפיסות של טבע מתורבת, ולפיהן טבע הוא תבנית נוף האדם המתקיים בו ולהפך. "נוף" (Landschaft) בתפיסה הגרמנית היה קודם כול ודרך כלל "נוף תרבות" (Kulturlandschaft) וזאת בניגוד, למשל, לתפיסה הסביבתית האמריקנית שזיהתה את הטבע עם "שממה" (wilderness) (Brantz 2009, 1, 114, 118–119, 127–130).

לנוכח טיעונים מהסוג הזה טען ההיסטוריון תומאס צ'לר כי "לחשוב באופן מרחבי באקדמיה ובמקומות אחרים היה במידה מסוימת ובתקופה מסוימת לחשוב במבטא גרמני" (שם, 124). ההיסטוריונית ורנה ויניֶוֶרְטֶר הציעה, למשל, לבחון את הקשר האפשרי בין השימוש בציקלון בה בחלק ממחנות ההשמדה לבין השימוש בגז הסוכן הכתום (Agent Orange) במלחמת וייטנאם (האמריקנים השתמשו בו להשרת עלים של עצים ביערות שבהם התחבאו כוחות האויב במטרה לחשוף אותם), ולבחון את המעבר משימוש בחומרים אלה למטרות שלשמן נועדו אל שימוש באותם חומרים לצורך פגיעה מסיבית בבני אדם (שם, 120). האם ייתכן, על משקל דבריו של צ'לר, שלחשוב בשפה מרחבית-סביבתית משמעו תמיד לחשוב ב"מבטא נאצי"?

לא מעט מהפעילים למען הסביבה תלו את מחויבותם זו לסביבה בשאיפה לתיקון ובצורך לכפר על עברה המוכתם והבעייתי של גרמניה בתקופת הרייך השלישי. כאלה היו, בין היתר, הסופרים גינתר גראס, וולפגנג הילדסהיימר ופטר הרטלינג, שקשרו במפורש ובאופן ישיר את פעילותם נגד פצצת האטום, השימוש באנרגיה אטומית, ההנדסה הגנטית והזיהום הסביבתי למאבקם האנטי־פשיסטי. הסופר והעיתונאי האוסטרי רוברט יונגק (Jungk) שהיה פעיל מרכזי במאבק נגד השימוש באנרגיה אטומית, קשר את פעילותו ל"רגשות האשם הבלתי ניתנים למחיקה" (Goodbody 2002, 35) שעלו וצצו בעקבות "הכישלון לפעול ב־1942" (שם). על השמדת היהודים למד באביב של אותה שנה ממקום מושבו בשווייץ, אבל כשל בניסיון לשכנע את עורכי העיתונים לפרסם את המידע.

לא יפלא אפוא כי הפוליטיקה הירוקה הגרמנית שלאחר מלחמת העולם השנייה התבססה, מלבד העקרונות האקולוגיים, החברתיים והדמוקרטיים, גם על העיקרון הפציפיסטי (Smith 2007, 102). במידה רבה, הירוקים בגרמניה בנו את עצמם כאנטי־תזה לנאציזם. במקד המפגש ה־42 של ועדת הפרלמנט הגרמני למזון, לחקלאות וליערות שהתכנסה במאי 1982 עמדו הניסויים בבעלי חיים והשאלה כיצד ראוי לטפל בתופעה. גם נושא השחיטה עלה לדיון. דוברים שהופיעו לפני הוועדה טענו כי השחיטה במתכונתה הדתית היא אכזרית. אחד הדוברים, הנס־יורגן וייכרט מקבוצת העבודה הגרמנית להגנת החי, טען כי השחיטה האכזרית נעשית רווחת יותר ויותר במערב גרמניה, בראש ובראשונה בקרב אוכלוסיית המוסלמים, תורכים ברובם. בעוד אלה הואשמו בהתאכזרות כלפי חיות, הוסיף וייכרט, הרי נושא השחיטה היהודית הכשרה היה ונותר "עניין פוליטי" רגיש יותר שאין עוסקים בו, לפחות לא בפומבי (שם, 103).

למרות הקונסנזוס הירוק ששחיטה דתית פסולה מעיקרה בגלל אכזריותה, במצע הבחירות של המפלגה הירוקה מ־1983 לא הייתה כל התייחסות לעניין, וזאת חרף פירוט רב לגבי מדיניותה בנוגע להגנה על החי. יש לציין כי הירוקים הרדיקליים דרשו לאסור שחיטה דתית, הן מוסלמית והן יהודית, וטענו כי מי שמאשים אותם בקסנופוביה או באנטישמיות מתעלם מהעניין המרכזי, הלא הוא כאבן וסבלן של החיות. באמצע שנות השמונים של המאה העשרים ניטש ויכוח נוקב בסוגיית השחיטה הדתית בקרב החוגים הירוקים בגרמניה. מצד אחד עמדו אלה שטענו כי יש להתירה שכן איסורה יהיה קסנופובי ביחס למוסלמים כפי שהיה אנטישמי ביחס ליהודים בתקופת הנאצים. במילים אחרות, הגנה על החיות נתפסה כפשיסטית. מן הצד השני היו שגרסו כי ההגנה על החי בסוף המאה העשרים אינה קשורה כלל וכלל לעברה של גרמניה ושל החברה הגרמנית, אלא לתרבות ולחברה גרמניות בנות זמננו, שבין היתר נאבקות בקונצרנים של תעשייה כימית למשל (שם, 101–112).

קשר נוסף בין הנאציזם והשוואה לבין הדיסציפלינה הסביבתית בת זמננו — מלבד רגשות האשם האמורים — נובע מזיכרון ההרס שגרמו הנאצים ומהרצון למנוע הרס בממדים כאלה בעתיד. בהקשר זה מעניין לציין כי המונחים ששימשו לתיאור פשעי הנאצים הושאלו לצורך מינוח פשעים נגד הסביבה. בעברית, לדוגמה, השתרש המושג "שואה סביבתית" או "שואה

אקולוגית", על אף הטאבו הקיים על השימוש במושג "שואה" שלא בהקשר שואת יהודי אירופה.

אין ספק שלא פעם הסביבה היא קורבן של פשעים שנעשים נגדה. ואולם מלבד יוצא מן הכלל אחד, עד היום אף מדינה ואף אדם לא נשפטו באשמת פשע נגד הסביבה בזמן מלחמה. הסיבות לכך רבות ומגוונות – לפשעים סביבתיים אחראים הן המנצחים והן המפסידים; הפשע נגד הסביבה בזמן מלחמה נראה פחות ערך לעומת פשעים אחרים ועוד (Weinstein 2005, 698). פעם אחת בלבד נשפטו והורשעו בני אדם באשמת פשע נגד הסביבה בזמן מלחמה – היה זה במסגרת משפטי נירנברג. בעקבות מלחמת העולם השנייה קבעה ועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה שתשעה מתוך עשרה פקידים אזרחיים גרמנים ביצעו פשעי מלחמה בדמות כריתת עצים מסיבית בפולין. מדיניות האדמה החרוכה הגרמנית הוגדרה גם על ידי בית המשפט הצבאי הבינלאומי בנירנברג כפשע מלחמה (שם, 704).

על רקע הקשר המושגי-משפטי בין פשעי הנאצים לבין האסונות הסביבתיים אנו יכולים להבין – גם אם לא להצדיק – את הטענה שהכחשת הנזק הסביבתי דינה כהכחשת השואה. קרוליין לוקאס, חברת הפרלמנט האירופי מטעם הירוקים בבריטניה, טענה ב-2007 כי הספקנות שמבטא ציבור רחב לגבי עובדת השינויים האקלימיים היא כהכחשת השואה.² לוקאס אמרה דברים אלה בתגובה לסקר שקבע כי רוב האירופים סבורים כי מדענים רבים עדיין מפקפקים בעובדת קיומו של שינוי אקלימי וכן בחלקם של מעשי בני האדם בשינוי זה. לטענתה, קובעי מדיניות לא יעשו את הצעדים ההכרחיים להפחתת פליטת גזי החממה אם הציבור הרחב יתמיד בעמדה זו. ביוני 2010, בעקבות אסון דליפת הנפט במפרץ מקסיקו, טען המוזיקאי פול מקרתני כי מי שאינו מאמין בשינוי האקלימי דומה למי שאינו מאמין שהשואה אכן התרחשה (Swift 2010). בפרק האחרון בחנתי את יחסי הגומלין בין הנאציזם לבין רעיונות הדיסציפלינה האקולוגית כפי שהתפתחה אחרי מלחמת העולם השנייה. סקירה זו גילתה הבדלים משמעותיים בין האידאולוגיה הירוקה של הנאציזם לבין האופן שבו התנועה הירוקה מתנהלת כיום, בין היתר בשל הדרך שבה ראתה עצמה התנועה הירוקה בניגוד לנאציזם. בהמשך לרעיונות שהועלו בפרקים הקודמים, הצעתי שניתן לטעון שמחשבה בשפה מרחבית-סביבתית היא גם מחשבה ב"מבטא נאצי". מצד שני, הראיתי שהנאציזם שימש זרז לקידום פוליטיקה ירוקה בשני מובנים: ראשית, הפוליטיקה הירוקה בגרמניה אחרי מלחמת העולם השנייה בנתה את עצמה דווקא בתור אלטרנטיבה לנאציזם ופעילים סביבתיים רבים שמו לעצמם מטרה לכפר על עברה המוכתם של גרמניה. שנית, זיכרון ההרס שגרמו הנאצים לסביבה מניע פעילות למניעת פגיעה עתידית דומה ואף תורם להשוואה בין השואה לבין אסונות סביבתיים כדוגמת משבר האקלים.

² "Caroline Lucas Comparing Climate Scepticism to Holocaust Denial," BBC Interview, 6.7.2007, <http://archive.org/details/CarolineLucasComparingClimateScepticismToHolocaustDenialOnBbcRadio> (אורזר ב-3.5.12).

ביבליוגרפיה

ארנדט, חנה, 2000. אייכמן בירושלים, תל אביב: כבל.
 גוכמן, קלמן, 1989. פגישת מחזור, חמ"ד: הוצאת מאור.
 האס, רודולף, 1964. הקומנדאנט מאושוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס, תל אביב:
 הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון.
 לוי, פרימו, 2003. השוקעים והניצולים, בתרגום מרים שוסטרמן-פדובאנו, תל אביב: ספריית אפקים, עם עובד.
 נוימן, בעז, 2002. ראיית העולם הנאצית: מרחב, גוף, שפה, תל אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטה
 חיפה וספריית מעריב.

- Bareth, Karl, and Alfred Vogel, 1937. *Erblehre und Rassenkunde für die Grund- und Hauptschule*, Bühl-Baden: Verlag Konkordia A.G.
- Baumann, Zygmunt, 2001. *Modernity and the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press.
- Beradt, Charlotte, 1985. *The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation, 1933–1939*, Wellingborough, Northamptonshire: The Aquarian Press.
- Bettelheim, Bruno, 1960. *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*, Illinois: The Free Press of Glencoe.
- Blackbourn, David, 2006. *The Conquest of Nature: Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*, New York and London: W. W. Norton and Norton.
- Bramwell, Anna, 1985. *Blood and Soil: Richard Walther Darré and Hitler's "Green Party"*, Bourne End, Buckinghamshire: Kensal Press.
- Brantz, Dorothee, 2009. In "Forum: The Nature of German Environmental History," *German History* 27(1) (January), pp. 113–130.
- Brüggemeier, Franz-Josef, Mark Cioc and Thomas Zeller (eds.), 2005. *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press.
- Burleigh, Michael, and Wolfgang Wippermann, 1991. *The Racial State: Germany 1933–1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Closmann, Charles E., 2005. "Legalizing a *Volksgemeinschaft*: Nazi Germany's Reich Nature Protection Law of 1935," in Franz-Josef Brüggemeier, Marc Cioc and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press, pp. 18–42.
- Cooper, Gregory J., 2003. *The Science of the Struggle for Existence: On the Foundations of Ecology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Der Reichsführer SS, SS-Hauptamt, 1943. *Rassenpolitik*, Berlin: Der Reichsführer SS, SS-Hauptamt.

- Ehlich, Hans, 1993. "Die Behandlung des fremden Volkstums [10–11.12.1942]," in Mechtild Rössler and Sabine Schleiermacher (eds.), *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin: Akademie Verlag, pp. 48–52.
- Frank, Hans, 1975. *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939–1945*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Geden, Oliver, 1996. *Rechte Ökologie: Umweltschutz zwischen Emanzipation und Faschismus*, Berlin: Elefanten Press.
- Goodbody, Axel, 2002. "Anxieties, Visions and Realities: Environmentalism in Germany," in idem (ed.), *The Culture of German Environmentalism: Anxieties, Visions, Realities*, New York and Oxford: Berghahn Books.
- Greif, Gideon, 1995. *Wir weinten tränenlos... Augenzeugenberichte der jüdischen "Sonderkommandos" in Auschwitz*, Köln, Weimar Wien: Böhlau Verlag.
- Hayes, Peter, 2004. *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzberg, Abel J., 1997. *Between Two Streams: A Diary From Bergen-Belsen*, London and New York: I. B. Tauris.
- Hiemer, Ernst, 1938. *Der Giftpilz: Ein Stürmerbuch für Jung und Alt, Erzählungen*, Nürnberg: Stürmer-Verlag.
- _____, 1940. *Der Pudelmopsdackelpinscher und andere besinnliche Erzählungen*, Nürnberg: Der Stürmer-Buchverlag.
- Himmler, Heinrich, 1943. "Allgemeine Anordnung Nr. 20/VI/42 über die Gestaltung der Landschaft in den eingegliederten Ostgebieten [21.12.1942]," in Erhard Mäding, *Regeln für die Gestaltung der Landschaft: Einführung in die Allgemeine Anordnung Nr. 20/VI/42 des Reichsführers SS, Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums*, Berlin: np, pp. 51–62.
- _____, 1974. "Rede vor Generalen in Sonthofen [21.6.1944]," in Heinrich Himmler, *Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*, Frankfurt am Main, Berlin, Wien: Propyläen Verlag.
- Hitler, Adolf, 1939. *Mein Kampf*, München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachf.
- Jäckel, Eberhard, 1981. *Hitler's World View: A Blueprint for Power*, Cambridge and London: Harvard University Press.
- Kielar, Wieslaw, 1980. *Anus Mundi: 1,500 Days in Auschwitz/Birkenau*, New York: Times Books.
- King, Magda, 2001. *A Guide to Heidegger's Being and Time*, Albany: State University of New York.
- Kremer, Johann Paul, 1997. "Tagebuch [5.9.1942]," in *Auschwitz in den Augen der*

- SS: Rudolf Höß, Pery Broad, Johann Paul Kremer, Auschwitz: Staatliches Museum Auschwitz-Birkenau.
- Lang, Berel, 1996. *Heidegger's Silence*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Leitner, Isabella, 1978. *Fragments of Isabella: A Memoir of Auschwitz*, New York: Thomas Y. Crowell.
- Lekan, Thomas, 2005. "It Shall Be the Whole Landscape!": The Reich Nature Protection Law and Regional Planning in the Third Reich," in Franz-Josef Brüggemeier, Marc Cioc and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press, pp. 73–100.
- Lekan, Thomas, and Thomas Zeller (eds.), 2005. *Germany's Nature: Cultural Landscapes and Environmental History*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Madajzyk, Czeslaw, 1993. "Vom 'Generalplan Ost' zum 'Generalsiedlungsplan,'" in Mechtild Rössler and Sabine Schleiermacher (eds.), *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin: Akademie Verlag, pp. 16–17.
- McNeill, John Robert, 2000. *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*, New York and London: W. W. Norton and Company.
- Netz, Reviel, 2004. *Barbed Wire: An Ecology of Modernity*, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Neumann, Boaz, 2009. "The Phenomenology of the German People's Body (Volkskörper) and the Extermination of the Jewish Body," *New German Critique* 106 (Winter), pp. 149–181.
- NS-Führungsstab der Wehrmacht, 1943–1944. *Der Jude als Weltparasit*, München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachf.
- Pohl, Dieter, 2000. "The Murder of Jews in the General Government," in Ulrich Herbert (ed.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, New York and Oxford: Berghahn Books.
- Pois, Robert A., 1986. *National Socialism and the Religion of Nature*, London and Sydney: Croom Helm.
- Reichsministerium des Innern, 1935. "Reichsnaturschutzgesetz," 1.7.1935. *Reichsgesetzblatt* 68, p. 821.
- Sax, Boria, 2000. *Animals in the Third Reich: Pets, Scapegoats, and the Holocaust*, New York and London: Continuum.
- Schmitt, Carl, 1941. *Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte: Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, Berlin, Leipzig and Wien: Deutscher Rechtsverlag.

- Schmoll, Friedemann, 2003. "Die Verteidigung organischer Ordnungen: Naturschutz und Antisemitismus zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus," in Joachim Radkau and Franz Uekötter (eds.), *Naturschutz und Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, New York: Campus, pp. 169–182.
- Sloterdijk, Peter, 2004. *Sphären: Plurale Sphärologie 3*, Frankfurt am Main: Suhrkamp: Schäume.
- Smith, David, 2007. "'Cruelty of the Worst Kind': Religious Slaughter, Xenophobia, and the German Greens," *Central European History* 40, pp. 89–115.
- Steinbacher, Sybille, 2005. *Auschwitz: A History*, London: Penguin.
- Sutton, Philip W., 2004. *Nature, Environment and Society*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Swift, Jacqui, 2010. "I Like Obama... and He's Right to Have a Go at Us for Polluting his Country," *The Sun*, 24.6.2010, www.thesun.co.uk/sol/homepage/features/3027440/Exclusive-Paul-McCartney-chat.html (accessed May 3, 2012).
- Troost, Gerdy, 1943. *Das Bauen im neuen Reich 2*, Bayreuth: Gauverlag Bayerische Ostmark.
- Uekötter, Frank, 2005. "Polycentrism in Full Swing: Air Pollution Control in Nazi Germany," in Franz-Josef Brüggemeier, Marc Cioc and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press, pp. 101–128.
- Weinstein, Tara, 2005. "Prosecuting Attacks that Destroy the Environment: Environmental Crimes or Humanitarian Atrocities?" *Georgetown International Environmental Law Review* 17(4), pp. 697–722.
- Wells, C. J., 2003. *German: A Linguistic History to 1945*, Oxford and New York: Clarendon Press and Oxford University Press.
- Williams, John Alexander, 2007. *Turning to Nature in Germany: Hiking, Nudism, and Conservation, 1900–1940*, Stanford: Stanford University Press.
- Wolschke-Bulmahn, Joachim, 2005. "Violence as the Basis of National Socialist Landscape Planning in the 'Annexed Eastern Areas,'" in Franz-Josef Brüggemeier, Marc Cioc and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press.
- Zeller, Thomas, 2005. "Molding the Landscape of Nazi Environmentalism: Alwin Seifert and the Third Reich," in Franz-Josef Brüggemeier, Marc Cioc and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press.
- Ziesing, Hartmut, 2004. "A Flowery Paradise in Auschwitz: The Garden of the Kommandant of Auschwitz, Rudolf Höß," *Centropa* 4(2) (May), pp. 142–146.